

Дорожко І. І.

*доктор філософських наук, професор,
професор кафедри психологічної і педагогічної антропології
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

Малихіна О. Є.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психологічної і педагогічної антропології
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

Туріщева Л. В.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психологічної і педагогічної антропології
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди*

РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ ДІТЕЙ З ООП В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ

DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE SKILLS OF CHILDREN WITH SEN IN THE CONDITIONS OF INCLUSIVE EDUCATION

У статті здійснено теоретичний аналіз досліджень з проблеми організації освітнього процесу в умовах інклюзивного навчання. Проаналізовано психолого-педагогічні дослідження з питання розвитку комунікативних умінь школярів. Відмічено, що проблему розвитку комунікативних умінь у молодших школярів в умовах інклюзивної освіти вивчено недостатньо. Саме формування комунікативних умінь у майбутньому забезпечує соціалізацію дитини з ООП.

У констатувальному експерименті за допомогою «Картки спостереження за комунікативними вміннями учнів» встановлено рівень розвитку комунікативних здібностей, комунікативних дій і мовленнєвих навичок молодших школярів двох інклюзивних класів. Отримані результати свідчать про недостатній рівень формування комунікативних умінь в учнів інклюзивних класів.

У формувальному експерименті проведено вісім корекційних занять з учнями експериментальної групи. Усі заняття побудовані за певною структурою й містили ігрову діяльність учнів: створення сюжетно-рольових ситуацій; театралізовані ігри та завдання, настільні ігри, конструювання, вербальні й невербальні ігри та завдання. Робота на заняттях одночасно проходила за трьома напрямками: розвиток комунікативних якостей дитини; розвиток комунікативних умінь; розвиток мовленнєвих навичок.

Результати контрольного експерименту свідчать про те, що учні експериментального класу в процесі ігрової діяльності більше спілкувалися з дитиною з ООП. Учень з ООП з експериментальної групи став упевненіше звертатися до однокласників, перестав відчувати страх, що однокласники його не зрозуміють. В учня з ООП з контрольної групи спостерігалася висока конфліктність та агресія.

Отримані результати дали змогу зробити висновок, що ігрова діяльність сприяє розвитку комунікативних якостей, комунікативних дій і мовленнєвих навичок, із яких складаються комунікативні вміння, як у звичайних учнів, так і в учнів з ООП.

Ключові слова: молодший школяр, комунікативні вміння, інклюзивне навчання, інклюзивний клас, учень з ООП.

The article provides a theoretical analysis of research on the organization of the educational process in the context of inclusive education. Psychological and pedagogical research on the development of communicative skills of students is analyzed. It is noted that the problem of development of communicative skills in junior schoolchildren in the conditions of inclusive education is insufficiently studied. It is the formation of communicative skills in the future that ensures the socialization of a child with SEN.

The level of development of communicative abilities, communicative actions and speech skills of junior schoolchildren of two inclusive classes was established in the observational experiment with the help of the "Student's Communication Skills Observation Card". The obtained results indicate an insufficient level of formation of communicative skills in students of inclusive classes.

In the formative experiment, eight correction classes were conducted with students of the experimental group. All classes were built on a certain structure and contained the play activities of students: the creation of story-role situations; theatrical games and tasks, board games, construction, verbal and nonverbal games and tasks. Work in the classroom took place simultaneously in three areas: the development of communicative qualities of the child; development of communication skills; development of speech skills.

The results of the control experiment show that the students of the experimental class in the process of play activities communicated more with the child with SEN. The student from SEN from the experimental group became more confident in addressing his classmates, he stopped feeling fear that his classmates would not understand him. The student with SEN from the control group showed high conflict and aggression.

The obtained results allowed us to conclude that play activities promote the development of communicative qualities, communicative actions and speech skills, which make up the communicative skills of both ordinary students and students with SEN.

Key words: junior school student, communication skills, inclusive education, inclusive class, student with SEN.

Актуальність. Проблема організації освітнього процесу в умовах інклюзивного навчання розглядається багатьма психологами, педагогами й іншими спеціалістами. Дослідники відмічають, що навчання може бути інклюзивним тоді, коли дитина включена в культуру навчального закладу. Ця культура передбачає культуру навчання (оволодіння знаннями); культуру поведінки (засвоєння соціальних ролей) і культуру спілкування (комунікативні можливості).

На нашу думку, на особливу увагу заслуговують питання, які пов'язані з розвитком комунікативних умінь. Педагогу, що працює в інклюзивному класі, необхідно вибудовувати правильну комунікацію, включаючи дітей з особливими освітніми потребами (далі – ООП) в спілкування зі звичайними дітьми шляхом розвитку комунікативних умінь.

Учені І. Дмитрієва, Л. Прядко, Т. Сак, Н. Софій, О. Федоренко й інші аналізували особливості організації інклюзивного навчання. Проблема розвитку комунікативних умінь розглядалася в працях О. Бодалева, Л. Виготського, І. Зимньої, М. Лісіної та інших.

Науковцями виявлено сутність комунікативних умінь, запропоновані способи їх формування. Однак вони не зачіпають проблеми формування комунікативних умінь в умовах інклюзивного навчання.

Мета дослідження – визначити особливості ігрової діяльності, що спрямована на розвиток комунікативних умінь молодших школярів з ООП в інклюзивному класі.

У науковій літературі інклюзія аналізується як процес підходу до різних потреб усіх учнів, збільшення участі в освітньому процесі учнів з ООП. Уже доведено, що інклюзивні школи – це ефективний засіб, який гарантує взаємоповагу, комунікацію, розуміння між дітьми з особливими потребами та їхніми однолітками. У наукових публікаціях, присвячених проблемі інклюзивного навчання, звертається увага на те, що в умовах інклюзивного навчання дитині з ООП треба адаптуватися серед інших учнів, тому педагогу необхідно звернути увагу на такі аспекти: створення сприятливого клімату між учнями класу, забезпечення комунікації між усіма школярами, контакт учителя з батьками учня з ООП, а також контакт між батьками учнів.

На думку О. Василенко, педагоги зобов'язані допомагати дітям розвивати взаємини співпраці, розуміючи, що тільки спільна робота й безпосереднє співробітництво можуть сформувати в дітей позитивні взаємини з однокласниками з обмеженими можливостями. Учителю необхідно впроваджувати в заняття чітко структуровані елементи, спрямовані на розвиток у дітей навичок успішної взаємодії один із одним. Найбільш ефективно комунікативні навички, з її точки зору, розвивають завдання й ігри, які виконуються групами дітей, у кожному з яких обов'язково входять і діти з обмеженими можливостями [2].

С. Акішіна вважає, що в інклюзивному класі повинні діяти особливі компоненти роботи, спрямовані на співучасть, на включення всіх – й учнів, і їхніх батьків – у пізнавальну діяльність, у шкільне життя, засноване на взаємній повазі, довірі, позитивних взаєминах [1].

У свою чергу, О. Чопік зауважує, що взаємонавчання звичайних дітей і дітей з ООП, спільна робота над різними завданнями, робота в малих групах, колективна робота над спільним завданням з розподілом складових її елементів, можливість вільної самостійної роботи, виховні ситуації, акції, соціальні проекти тощо сприяють подальшій соціалізації дитини з ООП [8].

Заслуговує на увагу думка О. Шестопал, яка підкреслює унікальність кожної конкретної ситуації включення дитини з ООП в загальноосвітній клас. Автор підкреслює, що включення дитини з ООП в інклюзивний клас потребує цілеспрямованої роботи педагогів як з усіма учнями класу, так і з їхніми батьками [7].

Фахівцями визначено переваги інклюзивної освіти й для звичайних дітей, адже присутність поряд дітей з ООП сприяє формуванню у звичайних дітей уважності, чуйності, готовності прийти на допомогу. Звичайні діти вчать поважати й цінувати своїх однокласників, бачити те, що знаходиться за зовнішніми проявами однолітка. Педагоги підкреслюють, що спілкування в молодшому шкільному віці, формування в дітей комунікативних умінь несе дуже важливий виховний і освітній потенціал. Дослідження Н. Тарасенко, Л. Тараскіної показують, що в комунікативній діяльності школярів з ООП виявляються порушення процесу комунікації, що проявляється в зниженні комунікативно-пізнавальної потреби в спілкуванні. У більшості дітей недостатньо сформована мовна комунікація й зв'язне мовлення, що створює бар'єри в міжособистісній взаємодії з дорослими та однолітками. Це проявляється в такому: діти в основному небалакучі з педагогом і з однолітками, не уважні, не вміють послідовно викладати свої думки, передавати їх зміст, беруть участь у спілкуванні часто з ініціативи інших, хоча розуміють звернену до них мову. Часто це супроводжується підвищеною тривожністю, напруженістю в контакті, страхами, уразливістю [4; 5].

О. Гаяш підкреслює, що діти з ООП можуть домагатися уваги за допомогою агресії. Автор підкреслює, що часто такі діти не вміють і не бажають визнавати свою провину в конфліктній ситуації, не можуть самостійно планувати й контролювати свої дії та вчинки, це наводить на те, що, замість розвитку довільної поведінки, у них розвивається потреба в зовнішньому контролі з боку батьків або педагога; замість уміння самостійно визначати свою поведінку, вони очікують підказки з боку інших людей.

Спостереження дослідника свідчать про те, що діти, які вмiють будувати свої стосунки з однолітками, схильні ображатися, перекладати відповідальність у прийнятті рішення на інших [3].

У багатьох дослідженнях відзначається, що для учнів з ООП характерний низький рівень оволодіння комунікативними засобами і способами взаємодії. Безумовно, учням з ООП складно узгоджувати дії з виконання спільних завдань, організувати взаємоконтроль, взаємодопомогу. Недостатньо сформована мовна ініціативність, уміння аргументувати свою позицію, переконувати, вести дискусію. Учні з ООП не завжди володіють навичкою передачі інформації; демонструють невміння слухати, підтримувати бесіду, емпатійність, емоційну й інтонаційну виразність. Також треба визначити труднощі, що відчують учні при виборі адекватних мовних засобів. Тому при роботі з розвитку комунікативних умiнь необхідно спиратися на можливості дітей з обмеженими можливостями здоров'я та насамперед розвинути здатність орієнтуватися в соціальних відносинах і вміння приєднуватися до них; уміння визначити свою соціальну роль і відповідати їй у спілкуванні з іншими людьми; уміння концентрувати увагу й реагувати на звернення присутніх; сприйняття мови; уміння наслідувати; уміння дотримуватися черги в розмові; уміння застосовувати навички спілкування в повсякденному житті.

Варто зазначити, що в дослідженнях вчені підкреслюють роль мовленнєвих навичок у структурі комунікативних умiнь. Так, на думку О. Леонтьєва, для повноцінного спілкування необхідне використання мовленнєвих навичок. Саме мовленнєва навичка дає змогу самостійно висловлювати свої думки, наміри, переживання. Отже, мовленнєва навичка забезпечує правильну побудову й реалізацію висловлювання.

Комунікативні вміння складаються з декількох показників, які й забезпечують рівень розвитку комунікативних умiнь. По-перше, це комунікативні якості, до яких відносяться вміння вступити в контакт, звернутися до співрозмовника; уміння вислухати співрозмовника; уміння зрозуміти й прийняти іншу думку, відмінну від власної; уміння орієнтуватися в ситуації спілкування; уміння відбирати матеріал та оформляти його в мові. По-друге, це комунікативні дії, які передбачають інтонаційне, емоційне, виразне оформлення мовних висловлювань; уміння відчувати настрій свого співрозмовника. По-третє, це мовленнєві навички, які пов'язані з наявністю достатнього словникового запасу; засвоєнням основних лексичних знаків мови; засвоєнням основних граматичних засобів; сформованістю навичок вимови звуків, складів. При цьому варто зазначити, що розвиток комунікативних умiнь у будь-якій діяльності має йти за чотирма взаємопов'язаними напрямками: спілкування вчителя й учня; спілкування з іншим учнем, спілкування в малих групах, спілкування з учнями класу.

Аналіз досліджень дає змогу стверджувати, що спілкування є вирішальним фактором загального розвитку особистості молодшого школяра. Дослідження виявля-

ють, що спілкування може сприяти так само й виправленню конфліктів і труднощів, які можуть виникнути в дитячій молодшій школьній віці при неправильному вихованні. Більшість авторів уважає, що взаємодія між дітьми необхідна не тільки для розвитку дитини в цілому, а й для формування її особистості зокрема.

Робота з формування комунікативних умiнь повинна бути повсякденною й органічно містити всі види діяльності: навчання, гру, працю. Л. Туріщева та О. Малихіна як головну умову соціалізації дитини з ООП в майбутньому розглядають саме гру [6].

Саме під час ігрової діяльності за допомогою різних ігор створюються умови для розвитку комунікативних якостей дитини, формування комунікативних дій і корекції мовленнєвих навичок.

Метою констатувального експерименту було виявлення рівня комунікативних умiнь у молодших школярів інклюзивного класу.

У констатувальному експерименті брали участь учні двох інклюзивних класів.

На кожного учня інклюзивного класу була заповнена «Карта спостережень за проявами комунікативних умiнь у молодших школярів».

Обрана методика дала змогу встановити рівень розвитку комунікативних якостей, комунікативних дій учнів, рівень розвитку їхніх мовленнєвих навичок.

Методика складається з трьох частин: спостереження за проявами комунікативних якостей особистості, спостереження за комунікативними діями, виявлення мовленнєвих навичок за допомогою бесіди.

Було встановлено три рівні розвитку комунікативних якостей, комунікативних дій і мовленнєвих умiнь випробовуваних: високий, середній і низький.

Результати випробовуваних з ООП свідчать про те, що вони мають низький рівень розвитку мовленнєвих навичок. Навички спілкування таких дітей дуже обмежені. Без спеціально організованого навчання їхні навички комунікативної поведінки дітей освоюються вкрай важко. Важливу роль у процесі спілкування відіграє вміння висловлювати свої емоції й правильно розуміти емоційний стан співрозмовника. Невміння правильно висловлювати свої почуття, незручність або неадекватність міміко-жестового мовлення ускладнюють спілкування учнів з типовим розвитком з учнями з ООП.

Результати констатувального експерименту свідчать про недостатній рівень формування комунікативних умiнь в інших учнів інклюзивних класів.

Аналіз результатів дав змогу сформулювати мету, завдання та методику формування комунікативних умiнь молодших школярів в інклюзивному класі.

У формуальному експерименті нами проведено вісім корекційних занять з учнями інклюзивного класу. Усі заняття були побудовані за певною структурою й містили ігрову діяльність учнів: створення сюжетно-рольових ситуацій; театралізовані ігри та завдання, настільні ігри, конструювання, вербальні й невербальні ігри та завдання.

Особлива увага приділялася дитині з ООП під час участі в парних і групових формах роботи.

Зміст занять стимулював дитину з ООП до спілкування з однолітками, викликав в неї прагнення брати участь в іграх разом з іншими дітьми, розвивав і розкривав потенціал учня з ООП. При цьому враховувалися індивідуальні особливості дитини (її сором'язливість, особливості розвитку мови).

Робота на заняттях одночасно проходила за трьома напрямками: розвиток комунікативних якостей, розвиток комунікативних дій і розвиток мовленнєвих навичок.

При проведенні контрольного експерименту використана та ж методика, що й у констатувальному експерименті «Карта спостережень за проявами комунікативних умінь у молодших школярів». За допомогою цієї методики ми визначали рівень розвитку комунікативних якостей, комунікативних дій і мовленнєвих навичок.

Порівняємо динаміку результатів в експериментальній і контрольній групах за кожним показником.

За першим показником (розвиток комунікативних якостей) результати учнів експериментального класу в констатувальному експерименті: високий рівень – 5 випробовуваних, середній рівень – 10, низький – 5. Результати, показані в контрольному експерименті: високий рівень – 6 школярів, середній – 11, низький – 3. Якісні зміни полягали в тому, що у випробовуваних підвищилася здатність підтримувати спілкування, відчувати настрій співрозмовника. Учні частіше стали виявляти емпатію в ставленні до інших людей.

За другим показником (розвиток комунікативних дій) результати учнів експериментального класу в констатувальному експерименті: високий рівень – 2 випробовуваних, середній рівень – 12, низький – 6. Результати, показані в контрольному експерименті: високий рівень – 3 школярі, середній – 15, низький – 2. Якісні зміни полягали в тому, що випробовувані частіше проявляли лідерські якості в іграх, у групових проєктах. У спілкуванні діти демонстрували доброзичливість і відкритість. Вони проявляли велику толерантність до дитини з ООП.

За третім показником (мовленнєві навички) результати учнів експериментального класу в констатувальному експерименті: високий рівень – 2 випробовуваних, середній рівень – 15, низький – 3. Результати, показані в контрольному експерименті: високий рівень – 3 школярі, середній – 15, низький – 2. Якісні зміни полягали в тому, що мова випробовуваних стала більш емоційно виразною.

Результати учнів контрольного класу в констатувальному й контрольному експериментах за кожним показником не змінювалися.

Висновки. Отже, можемо підсумувати таке:

1. Дослідження вітчизняних спеціалістів С. Богданова, Г. Гаврюшенка, А. Колупаєвої, Н. Найда,

Н. Софій, І. Ярмошук та інших показують, що інклюзивна освіта передбачає залучення осіб з особливими потребами до навчання в освітніх закладах, їх реабілітації та соціалізації до суспільних норм.

Водночас фахівці підкреслюють, що створення умов для спілкування в класах, у яких є й учні з ООП, й учні з особливим розвитком, вимагає цілеспрямованої роботи педагогів.

2. Для учнів з ООП характерний низький рівень оволодіння комунікативними засобами та способами взаємодії. Їм складно узгоджувати дії з виконання спільних завдань, організовувати взаємоконтроль, взаємодопомогу. Недостатньо сформована мовна ініціативність, уміння аргументувати свою позицію, переконувати, вести дискусію. Учні з ООП не завжди володіють набором варіантів комунікативно-мовних стратегій спілкування, навиком передачі інформації; демонструють невміння слухати, підтримувати бесіду. Школярі цієї групи відчують значні труднощі вибору адекватних мовних засобів.

3. Діагностичний комплекс констатувального експерименту складався з методики «Карта спостережень за проявами комунікативних умінь у молодших школярів». Обрана методика дала змогу встановити рівень розвитку комунікативних якостей, комунікативних умінь і дій учнів, розвиток мовленнєвих навичок. Результати констатувального експерименту свідчать про недостатній рівень формування комунікативних умінь в учнів інклюзивних класів.

4. Нами розроблено цикл корекційних занять, зміст яких спрямовано на організацію ігрової діяльності, де дитина з ООП поступово б влилася в колектив з урахуванням своїх особистісних ресурсів. Робота на заняттях одночасно проходила за трьома напрямками: розвиток комунікативних якостей, розвиток комунікативних дій і розвиток здібностей до діалогу і співпраці з дитиною з ООП.

5. Учні експериментального класу в процесі ігрової діяльності більше спілкувалися з дитиною з ООП, були більш толерантними. Учень з ООП з експериментальної групи став упевненіше звертатися до однокласників, перестав відчувати страх, що однокласники його не зрозуміють; у спілкуванні з однокласниками почав проявляти цікавість до того, що говорить співрозмовник; у хлопчика з'явилася бажання відповідати на питання, що були звернені до нього. В учня з ООП з контрольної групи спостерігалася висока конфліктність та агресія.

Отже, отримані результати дають змогу стверджувати, що ігрова діяльність, яка спрямована на розвиток комунікативних умінь, сприяє розвитку комунікативних якостей, комунікативних дій і мовленнєвих навичок, із яких складаються комунікативні уміння, як у звичайних учнів, так і в учня з ООП.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Акішина С.В. Інклюзивні класи. Умови, можливості, перспективи. *Початкове навчання та виховання*. 2013. № 27. С. 22–23.
2. Василенко О.М. Соціально-педагогічні умови адаптації молодших школярів з особливими потребами до навчання в загальноосвітній школі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2010. 20 с.
3. Гаяш О.В. Поради вчителям щодо навчання дітей з особливими освітніми потребами у класі з інклюзивним. Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2014. 108 с.

4. Тарасенко Н.В. Соціально-педагогічний підхід до формування дитячого колективу в умовах інклюзивного закладу. *Дитина з особливими потребами*. 2016. № 5. С. 12–15.
5. Тараскіна Л.В. Соціалізація дітей з особливими освітніми потребами в загальноосвітньому просторі в умовах упровадження інклюзивної моделі навчання. *Дитина з особливими потребами*. 2016. № 5. С. 8–11.
6. Туріщева Л.В., Малихіна О.Є. Використання настільних ігор як умова соціалізації дітей з особливими освітніми потребами. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: Теорія і практика* : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції. Харків, 2019. С. 274–277.
7. Шестопад О.О. Особливості формування соціальних стосунків учасників освітнього процесу інклюзивного класу. *Практичні комунікаційні кейси в інклюзивному освітньому середовищі* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 22 листопада 2019 р.). Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019. С. 103–116.
8. Чопік О.В. Дослідження міжособистісних взаємин учнів інклюзивних класів. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19*. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. № 23. С. 273–27.